

PALEO- AKTUEEL

ARCHEOLOGIE IN 2001

13

RuG

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 2002, Groninger Instituut voor Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Druk- en bindwerk: Facilitair Bedrijf RuG

Omslag: Hunbed D31 bij Emmen (aquarel van Jan Wiegers, 1918).

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen
mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien

Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90-367-1732-9

PALEO-AKTUEEL

13

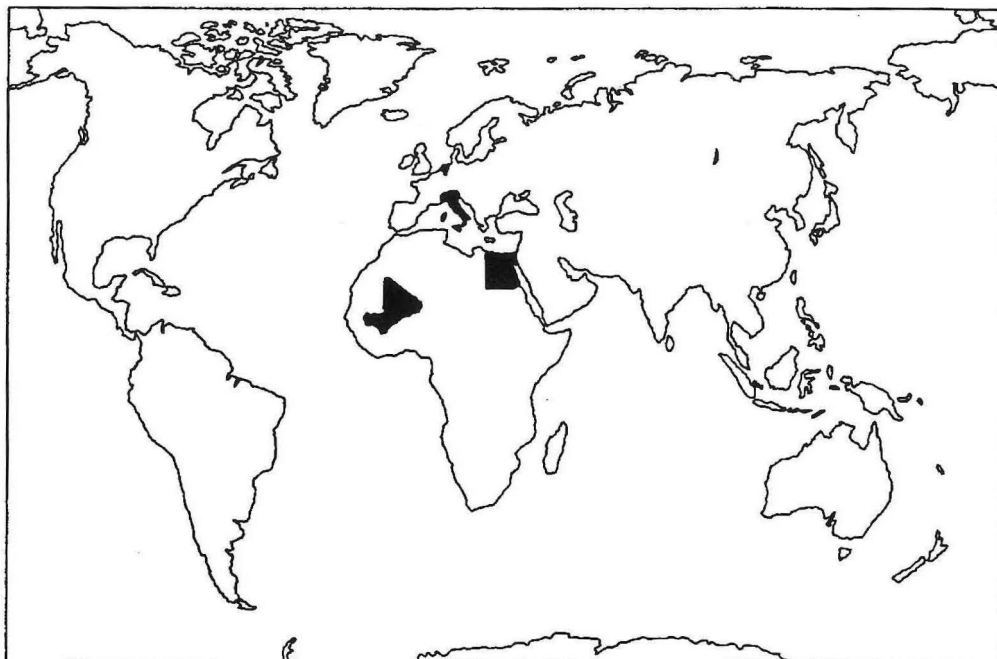
redactie

Mette Bierna
Jurjen M. Bos
Dick Stapert

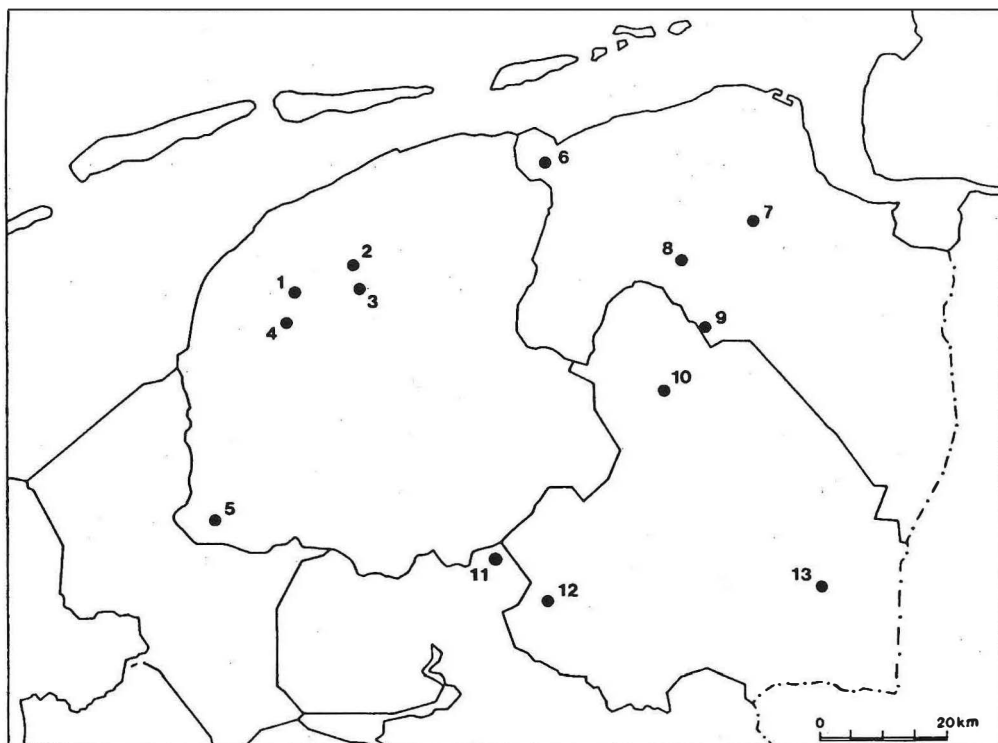
Groninger Instituut voor Archeologie

Groningen, 2002

In deze aflevering: Egypte, Italië, Mali, Nederland.

In deze aflevering uit Noord-Nederland: 1. Dronrijp; 2. Jelsum; 3. Leeuwarden; 4. Winsum (Fr.); 5. Hemelum; 6. Vierhuizen; 7. Wittewierum; 8. Groningen; 9. Glimmen; 10. Zeijen; 11. Eeserveld; 12. Havelte; 13. Emmen.

INHOUD

VOORWOORD

H.T. WATERBOLK Van Giffen en De Ploeg 1918-1922	9
D. STAPERT & L. JOHANSEN Een halve vuistbijl van Hemelum in Gaasterland (Fr.)	15
D. STAPERT Een geïsoleerde Levallois-afslag van het Eeserveld (Ov.)	19
V. ROTS, D. STAPERT & L. JOHANSEN De Cheddar- en Creswell-spitsen van Zeijen (Dr.): ‘projectielen’ of messen?	24
J.N. LANTING, M.J.L.Th. NIEKUS & D. STAPERT Dateringen aan gecremeerd bot uit het Paleolithicum en vroeg-Mesolithicum: een overzicht van de stand van zaken	30
M.J.L.Th. NIEKUS & H.R. REINDERS Vuursteenvindplaatsen; sporen van jager-verzamelaars en vroege landbouwers in het Noord-Nederlandse landschap	37
M.J.L.Th. NIEKUS Een mogelijke primaire vuursteenbewerkingsplaats uit Emmen (Dr.)	41
F.T.S. BROUNEN & M.J.L.Th. NIEKUS Een ‘exotische’ vuurstenen bijl uit Glimmen (Gr.)	49
M.P. VAN LEUSEN & H. FEIKEN Kapen op de kust. Aanvullend en voorbereidend veldwerk in de Pontijnse regio, juli/augustus 2001	53
O.H. HARSEMA De valkuilen van de verbeelding	59
P.A.J. ATTEMA, A.J. NIJBOER & M. ROOKE ‘Piccarreta 13’, een late bronstijdnederzetting op de kust van Zuid-Latium (Italië)	65
H.A. GROENENDIJK & P. VOS Vroege ijzertijdbewoning langs de Hunze bij Vierhuizen, gem. De Mame (Gr.)	70
S.C. ELEVELT De <i>dolia</i> van Francavilla Marittima, Zuid-Italië	74

T.B. VOLKERS	78
De <i>terra sigillata</i> uit de terp Bruggeburen bij Winsum (Fr.)	
G.J. DE ROLLER	84
Een inheems-Romeins houten kamdeksel uit de Bullepolder, gemeente Leeuwarden (Fr.)	
J. HIELKEMA	87
Een Romeinse spiegel uit een nieuw ontdekte terp in Dronrijp (Fr.)	
M.C. GALESTIN	90
Romeinse <i>lumulae</i> of kleppermannetjes?	
F. VREDE	94
Archeobotanisch onderzoek in ‘De Hunze’, gemeente Groningen (Gr.)	
L. SIKKING & R.J.T. CAPPERS	100
Eten in de woestijn: voedsel voor mens en dier op doortocht in de Westelijke woestijn van Egypte	
P.J. BAAK	107
Leembouwarchitectuur in de binnendelta van de Niger, Mali	
T. LOOIJENGA	113
Twee recente runenvondsten uit Nederland – met wellicht een Frankische connectie	
A. BAKKER	117
Een middeleeuwse schoen uit Bruggeburen, Winsum (Fr.)	
M.J.M. DE WIT	121
Archeologisch onderzoek in de kerk van Wittewierum, gemeente Ten Boer (Gr.)	

VOORWOORD

Paleo-aktueel 13 wijkt, het zal U misschien opvallen, enigszins af van vele eerdere nummers. Daarin was immers altijd volop ruimte voor veldwerkverslagen uit het (Noord-)Nederlandse boerenland. Dit jaar valt daar alleen, met enige goede wil, het onderzoek in de kerk van Wittewierum toe te rekenen. De reden ligt niet in bezuinigingen of accentverschuivingen: 2001 was het jaar van de mond- en klauwzeer-crisis, die ook voor het archeologische veldwerk zijn consequenties had.

Veel berichten dus over nieuwe zaken waar bij de uitwerking op gestoten werd, en veel berichten, wel degelijk over veldwerk, uit niet-getroffen gebieden. Het GIA en zijn erflaters hebben immers een lange traditie in buitenlands onderzoek. Veel andere landen werden terloops genoemd, maar in de eerste dertien afleveringen van *Paleo-aktueel* trof U zo, vaak meerdere malen, Albanië, België, Duitsland, Egypte, Griekenland, Groenland, Ierland, Indonesië, Irak, Israël, Italië, Libanon, Mali, Noorwegen (met Spitsbergen), Portugal, Rusland, Spanje, Tunesië en Turkije.

Noord-Nederlands veldwerk zal in *Paleo-aktueel* 14 weer beter vertegenwoordigd zijn: wij verwachten onder andere bijdragen over Borger in Drenthe, en Jardinga, Joure en Dokkum in Friesland. Met de bijdrage over de opgravingen in Dokkum schaaft ook het Archeologisch Dienstencentrum te Bunschooten zich onder diegenen die van mening zijn dat *Paleo-aktueel* niet alleen een impressie geeft van een deel van de activiteiten van het GIA, maar dat het ook een belangrijke rol speelt als medium voor de Noord-Nederlandse archeologie in het algemeen.

In dit voorwoord speelde Noord-Nederland een grote rol; dat wordt deels gecompenseerd door de inhoud van deze aflevering. Zo is het verheugend een verslag te zien van een reislustige student.

De redactie hoopt dat in *Paleo-aktueel* 14 alle windstreken weer volop vertegenwoordigd zullen zijn.

De redactie

ROMEINSE LUNULAE OF KLEPPERMANNETJES?

M.C. Galestin

In Nederland worden met behulp van metaalde-tectors veel metalen voorwerpen gevonden. Soms zijn daar bijzondere vondsten bij, zoals bijvoorbeeld Romeinse *lunulae*. Een lunula is een halvemaanvormig voorwerp met een holle achterkant en met gaatjes in de boven- en onderrand. In die gaatjes kunnen ornamenten bevestigd zijn zoals een ster en een zon (fig. 1). Deze lunulae werden gebruikt als versiering van paardentuig. Er zijn er nu al meer dan veertig bekend en ze worden in heel Nederland gevonden, van Zeeland tot Groningen.

In archeologische publicaties worden lunulae gezien als onderdeel van Romeins paardentuig, want lunulae worden in opgravingen van Romeinse legerkampen gevonden en ze zijn ook afgebeeld op Romeinse grafstenen van ruiters, hangend aan een leren band op de hals van het paard.

Na de vele vondsten uit de laatste jaren kwam er toch enige twijfel aan de identificatie van deze Romeinse lunulae. De vindsters zelf kregen argwaan omdat zij vaak Romeinse lunulae vonden op plaatsen waar zij geen enkel ander Romeins voorwerp aangetroffen. Zij publiceerden lijsten met tekeningen en vindplaatsen en het bleek dat er de laatste jaren heel veel lunulae gevonden waren, zo veel dat er wel erg veel Romeinse ruiters onderdelen van hun paardentuig verloren moeten hebben en ook nog op de meest uiteenlopende plaatsen in Nederland. Kortom, er was een probleem met de Romeinse lunulae in Nederland en de vraag was of we te maken hebben met een onderdeel van Romeins paardentuig of met een voorwerp uit veel later tijd waarvan we de functie niet kennen.

Een oplossing leek gekomen door de vondst van een lunula in Jelsum. Daar werd namelijk een complete lunula gevonden, bestaande uit een zon, een halvemaan en een ster. De zon heeft aan de achterkant twee haakjes waarmee de lunula be-

vestigd kon worden aan een leren riem (fig. 2). Deze vondst werd aanvankelijk geïnterpreteerd als Romeins, maar bij toeval ontdekte Jan Zijlstra in het Fries Museum te Leeuwarden een schilderij uit de 17e eeuw met het portret van de jeugdige Tjepke van Aylva met zijn paard (het is niet een meisje zoals men dacht, maar een jongen met mannenhoed, pistooltas en zweep). Op het schilderij is goed te zien dat het paard op het voorhoofd een zilverkleurige lunula draagt. Hiermee werd duidelijk dat lunulae ook in de 17e eeuw voorkwamen en dus niet per se Romeins hoeven te zijn.

Het lijkt geen twijfel dat er Romeinse lunulae bestaan. De Latijnse naam kennen we niet maar Romeinse ruiters hadden halvemaanvormige ornamenten aan het paardentuig: kleine ornamenten van enkele centimeters groot. Dankzij vondsten uit Romeinse legerkampen weten we hoe deze ornamenten eruit zien. De Romeinse lunulae zijn halvemaanvormig en voorzien van een oogje ter bevestiging aan de bovenkant. Hierdoor hangt de lunula met beide punten naar beneden en die punten zijn soms versierd met een bolletje (fig. 3).

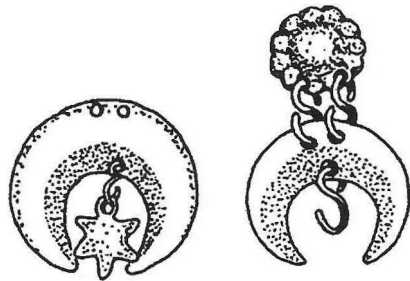

Fig. 1. Lunulae, vermoedelijk 19e-eeuws (uit Eekhof 1997). Schaal 1:2.

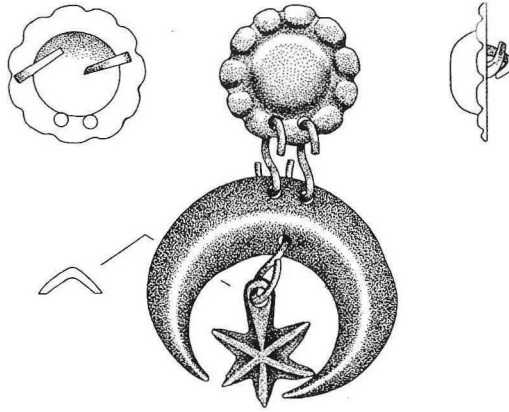

Fig. 2. Lunula uit Jelsum (Fries Museum, Leeuwarden), vermoedelijk 19e-eeuws (tek. J.M. Smit). Schaal 1:1.

Meestal zijn Romeinse lunulae plat aan de achterkant maar ze kunnen ook hol of hoekig in doorsnee zijn. Soms zitten er één of twee gaatjes in de onderrand waaraan een ander ornament gehangen kan hebben. Dat is echter, voor zover we weten, nooit een sterretje. Aan de bovenkant zit altijd een oogje en nooit een gaatje voor de bevestiging van een ander ornament zoals het zonnetje bij de lunula uit Jelsum en bij vele andere lunulae van dit type.

De Romeinse lunula heeft een lang leven en komt nog voor tot in de 4e eeuw n.Chr. Daarna zien we de halve eeuw weer opdruken in de Renaissance, op een tekening van de Italiaan Jacopo Bellini, op het voorhoofd van een paard met ruiter (fig. 4). Er zijn mij helaas geen vondsten van lunulae uit deze periode bekend. In de 17e eeuw zien we de lunula terug op schilderijen van Ne-

derlandse meesters. Er zijn een aantal 17e-eeuwse portretten bekend van volwassen ruiters te paard, waarbij het paard een lunula op het voorhoofd draagt. Er zijn ook mij geen vondsten bekend van 17e-eeuwse lunulae.

Wat betreft de lunulae van het type zoals in Jelsum gevonden ben ik van mening dat het hier niet gaat om 17e-eeuwse vondsten. Van dit type zijn er veel te veel gevonden en ze zijn te goed bewaard. Bovendien maken ze ook niet de indruk dat ze heel kostbaar zijn (ze zien er uit als een serieproduct) en dat verwacht ik wel van een ornament dat op een ruiterportret met veel kostbare details staat afgebeeld. Daarom lijkt het mij waarschijnlijk dat de lunula uit Jelsum en alle andere lunulae van dit type niet 17e-eeuws zijn maar van een veel latere datum.

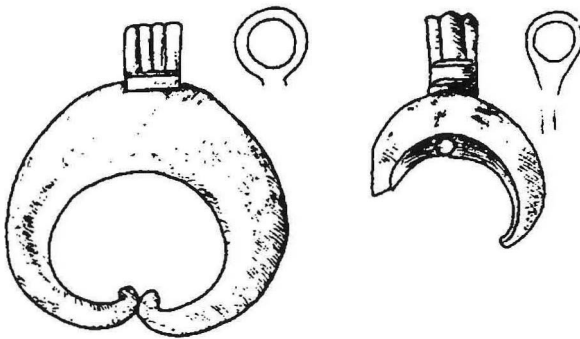

Fig. 3. Romeinse lunulae uit Saalburg. Schaal 2:3.

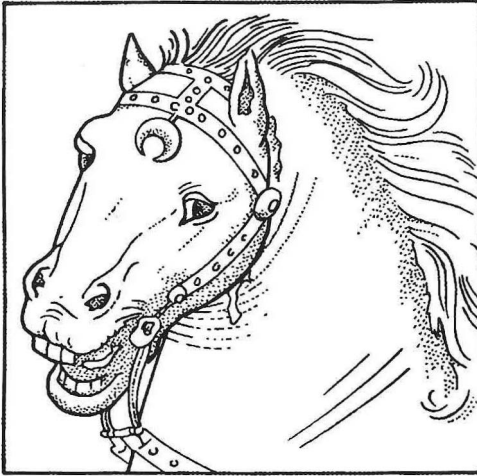

Fig. 4. Paard met lunula, naar een tekening van Jacopo Bellini, rond 1400 (tek. J.M. Smit).

Ondanks veel zoekwerk is het mij niet gelukt om voorbeelden van 19e-eeuwse lunulae te vinden. Dankzij de voortreffelijke hulp van het Nationaal Rijtuigmuseum te Leek werd mijn aandacht gevestigd op de zogenaamde *horse brasses*. Dit zijn kleine ornamenten die als versiering van het paardentuig hebben gediend en die van oorsprong lijken te stammen uit de 17e eeuw. De *horse brasses* worden echter pas populair halverwege de 19e eeuw. Er zijn veel varianten bekend; vaak is de vorm een cirkel met daarin motieven zoals een hand of een bloem, bedoeld om geluk te brengen of om onheil af te weren. De vorm kan ook een halve maan zijn, met daarbinnen een ster, een zon of een hart (fig. 5). Aan de bovenkant van de halve maan zit een rechthoek die ervoor dient om het geheel mee te bevestigen aan een leren riem op (het voorhoofd van) het paard. In Nederland zijn deze *horse brasses* nooit zo populair geweest als in Engeland; ze heten bij ons kleppermannetjes. Hoewel het type lunula uit Jelsum niet een kleppermannetje is, denk ik toch dat we te maken hebben met een onderdeel van paardentuig uit de 19e eeuw.

De vraag die nog rest is de vraag naar de herkomst en de betekenis van het motief van de lunulae. Wat betekent de combinatie van zon, halve maan en ster? Sommigen zien hierin de invloed

uit het oosten. De invloed van het Osmaanse rijk op Europa was groot, zeker in de 17e eeuw. Het motief van de halve maan met ornamenten is bekend van Turks paardentuig. Het gaat dan om slagtanden van everzwijnen die in een halve maanvorm zijn gevat zoals ze in de Romeinse tijd ook al gebruikt werden. De halve maan met ster is ook nu nog in de Turkse vlag aanwezig. De combinatie van zon, maan en sterren wordt ook gebruikt in de Maria-verering. Deze symbolen komen voor in een bijbeltekst waarin een verschijning van Maria wordt beschreven. De Maria-verering was in de Middeleeuwen onder meer sterk verbreid in Friesland en zo zien we op oude stadszegels van Dokkum boven de afbeelding van een kerk, de zon, de halve maan en zeven sterren. Het huidige wapen van Dokkum heeft nog steeds een halve maan met sterren. Het gebruik van precies dezelfde motieven in totaal verschillende culturen geeft aan dat gelukbrengende, onheilafwerende en religieuze motieven vaak verwant zijn en meestal niet goed toegeschreven kunnen worden aan een land of een cultuur. Deze motieven zijn eigenlijk universeel en al eeuwenlang in gebruik als amulet en talisman op zeer uiteenlopende plaatsen.

De conclusie is dat de lunula heeft bestaan als onderdeel van het Romeinse paardentuig. We zien lunulae op Romeinse afbeeldingen tot in de 4e eeuw, daarna op afbeeldingen uit de Renaissance en vervolgens op Nederlandse nusterportretten uit de 17e eeuw. Pas in de 19e eeuw worden amuletten voor paarden meer algemeen gebruikt (ook voor werkpaarden) en worden de *horse brasses*

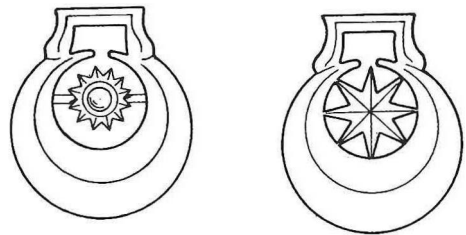

Fig. 5. Horse brasses (tek. J.M. Smit, met dank aan het Nationaal Rijtuigmuseum, Leek). Schaal 1:2.

populair. De motieven daarop zijn onder andere zon, maan en ster. De Nederlandse variant heet kleppermannetje. Het type lunula uit Jelsum is vermoedelijk een massaproduct uit de negentiende eeuw en heeft waarschijnlijk dezelfde functie gehad als de Romeinse lunula.

Wanneer we tot slot kijken naar websites met bodemvondsten dan blijkt dat de lunula op uiteenlopende manieren wordt gepresenteerd. Op sommige archeologische websites wordt de lunula nog gewoon gemeld als onderdeel van Romeins paardentuig en op andere websites wordt een bronzen lunula ingedeeld onder de kerkelijke objecten uit de 17e/ 18e eeuw. Het zal nog wel even duren voordat het voor iedereen duidelijk is dat niet alle lunulae Romeins zijn.

Summary

Roman horse fittings in the shape of a crescent, called lunulae, are often found in the Netherlands by people using metal detectors. Serious doubts about their authenticity have led amateur archaeologists to collect and publish all finds. It was then discovered that a similar object featured in a 17th-century painting. Now it appears that these ornaments had a very long life, maybe well into the 19th century. They may have had the same function as horse brasses, the Dutch name for which is kleppermannetje.

Literatuur

- Hasselt, H., 1996. Lunulae, maansverduistering binnen de Romeinse typologie. *The Coinhunter Magazine* 15, No. 57, pp. 9-11.
- Eekhof, D., 1997. Een aantal lunula's op een rijtje. *Detector Magazine* 32, pp. 24-27.
- Koning, J. & J. Zijlstra, 2002. De lunula van Marssum. *Detector Magazine* 63, pp. 26-27 en fig. 2-3 (kleurenfoto's van Tjepke van Aylva en zijn paard).
- Zadoks-Josephus Jitta, A.N. & A.M. Witteveen, 1977. Roman bronze lunulae from the Netherlands. *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 58, pp. 167-195.
- Zijlstra, J., 1999. Leeuwarderadeel: Jelsum. In: Archeologische kroniek van Friesland over 1998. *De Vrije Fries* 79, pp. 215-216.